

शोधनिर्देशक : ऋषीश्वर अधिकारी
पद : शिक्षण सहायक

खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरेका 'किसान' र 'समयचक्र' खण्डकाव्यको तुलानात्मक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम, नेपाली विभागको
स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दशौँ पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

दुर्गा घिमिरे

कक्षा रोल नं.: २८

परीक्षा रोल नं.: १००९२

शैक्षिक वर्ष: २०६७/२०६८

त्रि.वि.द.नं.: ९-२-२०४-१३२-२००५

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, नेपाली विभाग
इलाम, २०७५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
महेन्द्र रत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम
मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
नेपाली विभाग

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामका विद्यार्थी श्री दुर्गा घिमिरेले नेपाली स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरेको खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरेका खण्डकाव्य समयचक्र र किसान खण्डकाव्यको तुलनात्मक अध्ययन शीर्षकको यो शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

१. सरिता निरौला

सह-प्राध्यापक

विभागीय प्रमुख

२. ऋषिेश्वर अधिकारी

शिक्षण सहायक

शोधनिर्देशक

३. ....

वाह्य परीक्षक

मिति : वि.सं. २०७५/१०/२५

(इ.स. ८ फेब्रुवरी २०१९)

शोधनिर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको नेपाली विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनको लागि शोधार्थी दुर्गा घिमिरेले बुद्धि घिमिरेका 'किसान' र 'समयचक्र' खण्डकाव्यको तुलनात्मक अध्ययन शीर्षकको शोधपत्र मेरो निर्देशनमा रही तयार गरी प्रस्तुत गर्नुभएको हो । निरन्तर प्रयत्न गरी परिश्रमपूर्वक शोधखोज गरेर तयार पारिएको यस शोधपत्रप्रति म सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम नेपाली विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७५/११/१०
(२२ फेब्रुवरी २०१९)

.....
(शोधनिर्देशक)
ऋषीश्वर अधिकारी
शिक्षण सहायक
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली विभाग, इलाम

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलामको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु ऋषिश्वर अधिकारीज्यूको प्राज्ञिक निर्देशनमा तयार पारिएको छ। आफ्नो अति व्यस्त जीवनका बाबजुद पनि अमूल्य समय दिई मलाई समुचित सुझाव तथा सल्लाह दिएर मार्गनिर्देशन समेत दिनु भएर यो शोधपत्र तयार पार्ने सन्दर्भमा अभिप्रेरित गर्नुहुने शोधनिर्देशक श्रद्धेय गुरुज्युप्रति म हार्दिक आभार एवम् कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्नको लागि उचित शीर्षक तथा सल्लाह दिएर सहयोग गर्नुहुने श्रद्धेय गुरु महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम, नेपाली विभागका विभागीय प्रमुख सरिता निरौला प्रति पनि आभार एवम् कृतज्ञता प्रकट गर्दछु।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने सिलसिलामा आवश्यक समय उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने घरपरिवार, बुबाआमा र श्रीमान् तिर्थराज दुलाल नमन छ। प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने सिलसिलामा आवश्यक सूचना उपलब्ध गराइ आफ्नो जीवनका विविध पक्षको लिखित तथा मौखिक जानकारी दिएर र सामग्री उपलब्ध गराएर यस शोध कार्यमा सहयोग गर्नुहुने स्रष्टाकी श्रीमती टीका घिमिरेप्रति कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु। यो शोधपत्र तयारीको क्रममा छिटो छरितो रुपमा मुद्रण गरी सहयोग गर्ने भान्जा श्री जनक रेग्मीप्रति आभार व्यक्त गर्दछु।

अन्त्यमा प्रस्तुत शोधपत्र समुचित मूल्याङ्कनको लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम समक्ष पेश गर्दछु।

मिति : वि.सं. २०७५/१०/२५

(इ.स. ८ फेब्रुवरी २०१९)

दुर्गा घिमिरे

(शोधार्थी)

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम
नेपाली विभाग

शोधसार

बुद्धि घिमिरेका समयचक्र र किसान खण्डकाव्यको तुलनात्मक अध्ययन । शीर्षकको शोधपत्रलाई निम्नलिखित पाँच परिच्छेद भित्रको मूल शीर्षकमा विभाजन गरी आवश्यक विभिन्न उपशीर्षकहरूमा राखेर अध्ययन गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदमा शोधपत्रको परिचय मूल शीर्षक राखिएको छ । जस अन्तर्गत शोधशीर्षक, शोध प्रयोजन, शोधार्थी, विषय परिचय, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, औचित्य, महत्व र उपयोगिता, सामग्री संकलन विधि, सैद्धान्तिक ढाँचा/रूपरेखा जस्ता उपशीर्षक दिएर यो परिच्छेद तयार पारिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा बुद्धि घिमिरेको जीवनी, व्यक्तित्व राखिएको छ जीवनी अन्तर्गत जन्म, पृष्ठभूमि, शिक्षादीक्षा, विवाह/सन्तान, कार्यक्षेत्र, रुचि तथा स्वभाव, आर्थिक स्थिति, साहित्यिक क्षेत्रमा प्रवेश, प्रकाशित कृतिको सूची, साहित्यिक मान्यता र जीवनदर्शन, केशव आचार्यका विविध पाटा मध्ये साहित्यिक व्यक्तित्व अन्तर्गत, कवि व्यक्तित्व, खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व, समालोचक व्यक्तित्व राखिएको छ । साहित्येतर व्यक्तित्व अन्तर्गत, शैक्षिक व्यक्तित्व, पत्रकार व्यक्तित्व, प्राध्यपक व्यक्तित्व र राजनीतिक व्यक्तित्व राखिएको छ । सम्मान तथा पुरस्करको सूची पनि यस परिच्छेदमा राखिएको छ । जीवनी, व्यक्तित्व र कतित्वबीचको अन्तर सम्बन्ध राखिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय एवम् खण्डकाव्यकार बुद्धि घिमिरेको काव्यगत प्रवृत्ति मूल शीर्षक राखिएको छ । यस अन्तर्गत खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप, साहित्यको एक विद्याका रूपमा कविता, कविताको एक उपविधाका रूपमा खण्डकाव्य, खण्डकाव्यको परिभाषा, पूर्वीय चिन्तनका आधारमा खण्डकाव्यको परिभाषा, पाश्चात्य चिन्तनका आधारमा गाथा आख्यानात्मक कविता, रोमाञ्च काव्य, गोप्यकाव्य, शोककाव्य, नेपाली साहित्यमा खण्डकाव्य सम्बन्धी चिन्तन कविताको मभौला एकाइको रूपमा खण्डकाव्य, खण्डकाव्यका तत्वहरू- शीर्षक, आख्यानात्मक संरचना वा आख्यान विकल्पी संरचना, कथावस्तु, पात्रविधान, परिवेश विधान, भावविधान, सर्गयोजना, लयविधान, कथनपद्धति, जीवनदर्शन/उद्देश्य, विम्बप्रतिक विधान, भाषाशैली, आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको विकास क्रियाका पृष्ठभूमि, प्रवर्तन र प्रमुखधार, पृष्ठभूमिगत र प्रवर्तनगत

सन्दर्भ, आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यका प्रमुख धारा उपशीर्षक राखी चर्चा गरिएको छ । यसै गरी चरण विभाजनको औचित्य र महत्व, बुद्धि घिमिरेको साहित्यिक यात्रा र घिमिरेका साहित्यिक प्रवृत्ति पनि राखिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा बुद्धि घिमिरेका खण्डकाव्य समयचक्र र किसानको तुलनात्मक अध्ययन लाई यहाँ राखिएको छ । जसभित्र तत्वगतको आधारमा कृतिको अध्ययन विश्लेषण गरी गरी तुलना गर्दै चौथो परिच्छेद तयार पारिएको छ ।

पाँचौँ परिच्छेदमा सारांश र उपसंहार राखिएको छ, त्यसैगरी भाविकार्यको सम्भावित शोध शीर्षक राखिएको छ । यस्तै गरेर यस शोधपत्रको अन्त्यमा शोधपत्र तयार पार्दा सन्दर्भ सामाग्रीहरूको रूपमा लिएका सन्दर्भ सामाग्रीहरूको सूची सन्दर्भ सूचीलाई राखिएको छ ।

विषयसूची		पेज नं.
शीर्षक	पहिलो परिच्छेद शोधपरिचय	
१.१	शोधशीर्षक	१
१.२	शोधर्थी प्रयोजन	१
१.३	शोधप्रयोजन	१
१.४	विषय परिचय	१
१.५	समस्याकथन	३
१.६	शोधकार्यको उद्देश्य	३
१.७	पूर्वकार्यको समीक्षा	४
१.८	शोधको औचित्य, महत्व तथा उपयोगिता	५
१.९	शोधपत्र अध्ययनको सीमाङ्कन	५
१.१०	सामग्री संकलन विधि	५
१.११	शोधविधि	६
१.१२	शोधपत्रको रूपरेखा	६
दोस्रो परिच्छेद		
बुद्धि घिमिरेको जीवनी र व्यक्तित्वको परिचय		
२.१	जीवनी	७
२.१.१	जन्म	७
२.२	पारिवारिक पृष्ठभूमि	७
२.३	शिक्षादीक्षा	७
२.४	विवाह/सन्तान	१०
२.५	कार्य क्षेत्र	११
२.६	रुचि तथा स्वभाव	१४
२.७	आर्थिक स्थिति	१५
२.८	साहित्यिक क्षेत्रमा प्रवेश	१५
२.९	मृत्यु	१७
२.१०	प्रकाशित कृतिहरूको सूची	१८
२.११	साहित्यिक मान्यता र जीवन दर्शन	१८
२.१२	बुद्धि घिमिरेका व्यक्तित्वका विविध पक्षहरू	१९

२.१२.१. शारीरिक व्यक्तित्व	१९
२.१३ साहित्यक तथा साहित्येत्तर व्यक्तित्व	२१
२.१३.१ समालोचक व्यक्तित्व	२२
२.१३.२ कवि व्यक्तित्व	२२
२.१३.३ खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व	२२
२.१४. साहित्येतर व्यक्तित्व	२३
२.१४.१ शैक्षिक व्यक्तित्व	२३
२.१४.२ प्राध्यापक व्यक्तित्व	२३
२.१४.३ पत्रकार व्यक्तित्व	२४
२.१४.४ राजनीतिक व्यक्तित्व	२५
२.१५ सम्मान तथा प्रशंसा पत्रहरु	२६
२.१६ जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वबीच अन्तरसम्बन्ध	२६

तेस्रो परिच्छेद

खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय

३. खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप	२८
३.१ साहित्यको एक विधाका रूपमा कविता	२८
३.२ कविताको एक उपविधाका रूपमा खण्डकाव्य	२८
३.३ खण्डकाव्यको परिभाषा: पूर्वीय चिन्तनका आधारमा	२९
३.४ खण्डकाव्यको परिभाषा: पाश्चात्य चिन्तनका आधारमा	३२
३.४.१ गाथा	३३
३.४.२ आख्यानात्मक कविता	३३
३.४.३ रोमाञ्च काव्य	३३
३.४.४ गोपकाव्य	३३
३.४.५ शोककाव्य	३४
३.५ नेपाली साहित्यमा खण्डकाव्य सम्बन्धी चिन्तन	३४
३.६ खण्डकाव्यका तत्वहरु	३६
३.६.१ शीर्षक	३६
३.६.२ आख्यानात्मक संरचना वा आख्यान विकल्पी संरचना	३६
३.६.२.१ कथावस्तु	३७
३.६.२.२ पात्रविधान	३८
३.६.२.३ परिवेशविधान	३९
३.६.२.४ भावविधान	४०

३.६.२.५ सर्गयोजना	४०
३.६.२.६ लयविधान	४०
३.६.२.७ कथनपद्धति	४१
३.६.२.८ जीवनदर्शन/उद्देश्य	४१
३.६.२.९ विम्ब-प्रतीकविधान	४२
३.६.२.१० भाषाशैली	४३
३.७ आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको विकास प्रक्रियाका पृष्ठभूमि, प्रवर्तन र प्रमुख धारा	४३
३.७.१ पृष्ठभूमिगत र प्रवर्तनगत सन्दर्भ	४४
३.७.२ आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यका प्रमुख धारा	४६
३.७.२.१ परिष्कारवादी धारा	४७
३.७.२.२ स्वच्छन्दतावादी धारा	४८
३.७.२.३ प्रयोगवादी धारा	४९
३.७.२.४ प्रगतिशील तथा प्रगतिवादी धारा	५०
३.७.२.५ उत्तरप्रयोगवादी/उत्तरआधुनिकतावादी धारा	५१
३.८ चरण विभाजनको औचित्य र महत्व	५१
३.८.१ बुद्धि घिमिरेको साहित्यिक यात्रा	५२
३.८.१.१ प्रथम चरण	५२
३.८.१.१.१ पूर्वार्द चरण	५२
३.८.१.१.२ उत्तरार्द चरण	५२
३.८.१.१.३ द्वितीय चरण	५३
३.८.१.१.४ तृतीय चरण	५४
३.९ बुद्धि घिमिरेका साहित्यिक प्रवृत्ति	५४
३.९.१ कविता प्रवृत्ति	५४
३.९.२ खण्डकाव्यगत प्रवृत्ति	५५
३.१० योगदान तथा मुल्याङ्कन	५६

चौथो परिच्छेद

बुद्धि घिमिरेका खण्डकाव्य किसान र समयचक्र खण्डकाव्यको

तुलनात्मक अध्ययन

४.१ बुद्धि घिमिरेको खण्डकाव्यकारीताको यात्रा	५८
४.२ परिचय	५९

४.३	खण्डकाव्यहरुको विश्लेषण	५९
४.३.१	किसान खण्डकाव्यको संरचना पक्ष	५९
४.३.२	समयचक्र खण्डकाव्यको संरचना पक्ष	६०
४.३.२.१	किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको संरचना पक्षको तुलना	६१
४.४	विषयवस्तु	६२
४.४.१	किसान खण्डकाव्यको विषयवस्तु	६३
४.४.२	समयचक्र खण्डकाव्यको विषयवस्तु	७२
४.४.३	किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको विषयवस्तुको तुलना	७८
४.५	पात्रविधान	७९
४.५.१	किसान खण्डकाव्यको पात्रविधान	७९
४.५.२	समयचक्र खण्डकाव्यको पात्रविधान	८०
४.५.२.१	किसान खण्डकाव्यक र समयचक्र खण्डकाव्यको पात्रविधानको तुलना	८१
४.६	परिवेश	८२
४.६.१	किसान खण्डकाव्यको परिवेश	८३
४.६.२	समयचक्र खण्डकाव्यको परिवेश	८३
४.६.३	परिवेशका आधारमा किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलना	८४
४.७	भावविधान	८४
४.७.१	किसान खण्डकाव्यको भावविधान	८५
४.७.२	समयचक्र खण्डकाव्यको भावविधान	८५
४.७.३	भावविधानका दृष्टिले किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलना	८६
४.८	लयविधान	८७
४.८.१	किसान खण्डकाव्यको लयविधान	८७
४.८.२	समयचक्र खण्डकाव्यको लयविधान	८८
४.८.३	लयविधानका आधारमा किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलना	८९
४.९	अलङ्कार योजना	८९
४.९.१	किसान खण्डकाव्यको अलङ्कार योजना	८९
४.९.२	समयचक्र खण्डकाव्यको अलङ्कार योजना	९०
४.९.३	अलङ्कार योजनाका आधारमा किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलना	९०
४.१०	भाषशैली	९१
४.१०.१	किसान खण्डकाव्यको भाषाशैली	९१
४.१०.२	समयचक्र खण्डकाव्यको भाषाशैली	९२
४.१०.३	भाषाशैलीका आधारमा किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलना	९२

४.११ उद्देश्य	९२
४.११.१ किसान खण्डकाव्यको उद्देश्य	९३
४.११.२ समयचक्र खण्डकाव्यको उद्देश्य	९३
४.११.३ उद्देश्यका आधारमा किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलना	९४
४.१२ कथनपद्धति/दृष्टिविन्दु	९४
४.१२.१ किसान खण्डकाव्यको कथनपद्धति	९५
४.११.२ समयचक्र खण्डकाव्यको कथनपद्धति	९५
४.११.३ कथनपद्धतिका आधारमा किसान खण्डकाव्य र समयचक्र खण्डकाव्यको तुलना	९५

पाँचौ परिच्छेद

उपसंहार र निष्कर्ष

५.१ उपसंहार र निष्कर्ष	९६
५.२ सम्भावित शोध शीर्षकहरू	१००
परिशिष्ट	
सन्दर्भग्रन्थसूचि	

चिन्हको प्रयोग र सङ्क्षेपीकरण

चिन्ह	अर्थ
...	केही अंश छोडिएको
()	कोष्ठक चिन्ह
‘ ’/“ ”	उद्धरण
/	र, वा
-	योजक चिन्ह
*	परिच्छेद समाप्त
!	विस्मयादिबोधक
:	विसर्ग
,	अल्पविराम
	पूर्णविराम
?	प्रश्नवाचक चिन्ह
सङ्क्षिप्त रूप	पूर्ण रूप
स्व.	स्वर्गीय
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
त्रि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
प्रा.वि.	प्राथमिक विद्यालय
एस्. एल्. सी.	स्कूल लिभइन् साटिपिकेट
वि.सं.	विक्रम सम्वत्
डा.	डाक्टर
पृ.	पृष्ठ
संस्क.	संस्करण